

Még egyszer az irodalmi nyelvről

BENKŐ LORÁNDnak az irodalmi nyelv kérdéseivel foglalkozó, a hazai és külföldi szakirodalmat sokoldalúan felhasználó tanulmánya után úgy látszott, megnyugtató megoldást nyert egy sokat vitatott, több tudományágat érintő kérdéscsoport: az irodalmi nyelv mibenlétének, sajátosságainak, szerkezetének, fejlődési törvényszerűségeinek problematikája (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960). E tanulmány nélkül valóban nem lehet az irodalmi nyelvvel kapcsolatos kérdésekhez nyúlni. De hogy mennyire sokrétűen szétágazó és bonyolult az irodalmi nyelv kérdésköre, azt megmutatják azok a további felbukkanások, amelyek Benkő említett tanulmánya óta láttak napvilágot.

SZATHMÁRI ISTVÁN az irodalmi nyelv terminus értelmezéséhez szólva ad gondos áttekintést az újabb szakirodalomról, s egyúttal — korábbi, idevágó munkájának tanulságait is felhasználva — szűkebb körre szorítja az irodalmi nyelv terminológiai dilemmáját. BENKŐ idézett tanulmányára hivatkozással az „egységesülő” és „egységesült” irodalmi nyelv fogalmát vezeti be (NyK. LXVI, 425—8; részletesebben kifejtve Annales Univ. Scientiarum de R. E. VI. [1965] 37—42).

Felfogásom szerint is szerencsés és előrevivő az „egységesülő” és „egységesült” megkülönböztető jelzők alkalmazása. SZATHMÁRI nem foglalkozik az irodalmi nyelv terminus egyéb kérdéseivel, de cikkének utolsó, zárójeles mondatában megjegyzi, hogy „az egységesülés, normává válás” „elkezdésének” és „befejezésének” kritériumai — nem utolsó sorban ezek idejének megállapítása az egyes nyelvek, történetesen a magyar esetében — még így is sok vitára adhatnak okot” (i. h.).

Meglepő, hogy a kérdés eddigi vizsgálói főleg az egységesülő irodalmi nyelvre fordították figyelmüket, az irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével foglalkoztak elsősorban, elhanyagolva a már egységesült irodalmi nyelvet, a „befejezés” kritériumait. Nyilván ilyen hiányérzet késztette ALOIS JEDLIČKÁT, a prágai akadémiai Nyelvtudományi Intézet munkatársát, hogy a cseh irodalmi nyelv oldaláról nézve vizsgálja az irodalmi nyelv elméletét (Zur Prager Theorie der Schriftsprache. Travaux linguistiques de Prague I. 1964. 47—58). A cseh irodalmi nyelv elméletének történeti áttekintésében a szerző mint a modern szemlélet kiindulási pontjára a Prágai Nyelvészeti Iskola 1932-ben kifejtett felfogására hivatkozik. (A cseh irodalmi nyelv kérdéseinek alaposabb tárgyalását I. V. MATHESIUS, Čestina a obecný jazykozpyt. Praha 1947., B. HAVRÁNEK, Studie o spisovném jazyce. Praha 1963).. Ezen elmélet leglényegesebb vonása a funkcionális szempont hangsúlyozása, vagyis az irodalmi nyelvnek mint polifunkcionális képződménynek szemlélete, tehát olyan nyelvi

képződménynek, amely több stílusréteget tartalmaz, és éppen ebben különbözik a népnyelvtől; ez természete szerint egyfunkciós nyelvi alakulat (csupán a megértetés a feladata). (49). Az irodalmi nyelvnek a nyelvjárások fölé emelkedése s így velük szembeállítására a mi szakirodalmunkban is jól ismert, de figyelemre méltó az egy-, illetőleg többfunkciós jelleg hangsúlyozása. Az irodalmi nyelv és nyelvjárás (népnyelv) szembeállítására magával hozta az írott nyelv és beszélt nyelv ellentét párjának felállítását. Ellentétüket a régi cseh elmélet nem tudta feloldani. Az irodalmi nyelv modern szemléletében a variáns elmélettel tisztázódik az írott és beszélt nyelv antagonizmusa. Ezen elmélet alapján az irodalmi nyelv nem zárja ki a beszélt nyelvi elemeket, vagyis az irodalmi nyelv nem kizárólagosan írott nyelv, hanem az írott és beszélt nyelv bizonyos elemeiből mint egymástól stilisztikailag különböző variánsokból tevődik össze. (49). (Ez az elmélet SZATHMÁRY felfogásának helyességét igazolja: „Én — írja idézett cikkében SZATHMÁRI — az „írott nyelv” „beszélt nyelv” szembeállítást egyébként meghagynám a stilisztika és a műfajtan számára).

A JEDLIČKA által ismertetett elmélet igen tetszetős, modern, és rámutat egy olyan sajátságra, amelyet — magyar vonatkozásban — elhanyagoltunk, ti. a már kialakult, egységesült irodalmi nyelv megmerevedésének, konzervatívvá válásának veszélyére. Nálunk is, mint általában, az irodalmi nyelvvé válás, az egységesülés állt a vizsgálat középpontjában (vö. BENKŐ, SZATHMÁRI idézett műveinek gazdag irodalmi tájékoztatóját). A már egységesült mai irodalmi nyelv törvényszerűségeivel kevesen foglalkoztak (vö. mégis BENKŐ LORÁND tanulmányának több utalását, főleg 106—113; BENKŐ LÁSZLÓ, A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője. Nyr. LXXXVI, 46—52. stb.).

Kétségtelen, hogy a beszélt nyelvi elemeknek az irodalmi nyelvbe történő beiktatásával megszűnik az irodalmi nyelv konzervatívvá válásának veszélye. Főnnáll azonban az a kérdés, milyen beszélt nyelvi elemek tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak. A cseh elmélet a „fejlődésképes variánsok tételének” felállításával igyekszik megoldani a kérdést (JEDLIČKA i. m. 50). Ez lényegében annyit jelent, hogy a hivatásos nyelvművelők folyamatosan és egyenként kodifikálják a beszélt nyelvnek az irodalmi nyelvben még nem általános, de azzá váló, illetőleg válható jelenségeit. (Ez a nem nagyon megnyugtató, mert ma még pontosan körül nem határolható, de szükségszerű eljárás gyakorlatilag nálunk is érvényesült már pl. az ikes ragozású alakok használatának kérdésében. Vö. ÉrtSz. szerint: *iszom*, de *álmodozok*).

Hogy a beszélt nyelvi variánsok minősítésére milyen nagy szükség van, jól szemlélteti a magyar nyelvben igen elterjedt *-suk*, *-sük* nyelv használata. A *tudhassuk*, *láthassuk*-féle szóalakokat nem tekinthetjük az irodalmi nyelv tartozékának, mert nem illeszthetők be a mai magyar nyelv rendszerébe. (A beszélt nyelvi elemek megfelelő minősítésének gyors és könnyű gyakorlati alkalmazásához azonban egy sor olyan nyelvi kódexre volna szükség, amelyekkel ma még nem rendelkezünk).

A variánsok kérdésének még ma sem elhanyagolható kiágazása a területi, regionális variánsok csoportja. Ezt a kérdést ma — magyar vonatkozásban — úgy tekintjük, mint megszűnőben levő jelenséget. Ez helyes, de csakis akkor, ha szűkkörűen a köznyelv és nyelvjárás viszonylatára korlátozzuk. Ha azonban nemcsak a földrajzi, hanem a foglalkozási és egyéb csoportosulási (pl. sport) vonatkozásokat is figyelembe vesszük, akkor a kérdés nem szűnt meg, csak átalakult. (Gondoljunk a legkülönbözőbb szakmai műszókra, kifejezésekre, az

ifjúsági és egyéb zsargonokra). A variánsoknak ilyen tagozódására Jedlička is utal, s nyilván ezeknek a változatoknak a funkcionális stilisztika alapján álló szemlélete készíti arra, hogy az irodalmi nyelvi norma tekintetében ilyen stilisztikai kategóriákat állítson fel: *a)* könyvstílus, *b)* semleges stílus, *c)* beszédstílus (51). Hozzáteszi, hogy ez a hármas felosztás gyakorlatilag egyszerűsödik, hiszen vagy a könyv-, vagy a beszédstílus egyúttal a semleges stílusréteg képviselője is. (Könnyű ilyen jellegű ellenpárokat felállítani: *savanyú (a)* és *(b)*, *savanya (c)*; *látnök (a)*, *látnánk (b és c)*; sőt grammatikai szerkezetekben is: *az X említette kérdések (a)*, *azok a kérdések, amelyeket X említett (b és c)*).

Nem szándéksom itt kitérni arra, helyes-e, indokolt-e ma könyvstílusról és beszédstílusról mint az irodalmi nyelvbe tartozás vagy kirekesztés mércéjéről beszélni. Véleményem szerint célszerűbb volna semleges és expresszív stílusról, illetőleg ilyen stílusrétegekbe tartozó elemekről szólni. (A magyar szakirodalomban — más vonatkozásban — ezek a megjelölések eléggé elterjedtek.) Azt az álláspontot azonban csak helyeselni lehet, amellyel JEDLIČKA a variánsok kérdését, jelesen a regionális variánsoknak az imént jelzett értelemben sokrétű kérdését a mai irodalmi nyelv igen fontos és időszerű problémájának tekinti. Ezeknek a variánsoknak az aktualitása — mondja — szükségszerűen következik a mai társadalmi helyzetből, a nyelvi közlések, közlési körülmények jellegéből. A regionális variánsoknak az irodalmi nyelvhez való viszonyában — pontosabban abban, hogy beletartoznak-e az irodalmi nyelvbe vagy sem — JEDLIČKA szerint a következő mozzanatok döntők:

a) A szóban forgó nyelvi jelenség olyan beszédbeli megnyilatkozás legyen, amely gyakori és általánosan használt eleme a nyilvános nyelvi közléseknek. Ez JEDLIČKA értelmezésében azt jelenti, hogy a minősítendő nyelvi elemek akkor tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak, ha tudományos jellegű vagy tudomány népszerűsítő előadásokban, publicisztikai jellegű megnyilatkozásokban (rádión, televízió keresztül) vagy szépirodalmi vetületükben a színpadon, mozivászonon elhangzanak.

b) Párbeszédes jellegűeknek is kell lenniök az irodalmi nyelvbe belépőt váltó nyelvi formációknak — legalábbis szerzőnk szerint — olyanoknak, amelyek megőrzik a magánhasználat spontaneitását és mesterkéletlenségét, de a nyilvános közlésben is gyakoriak. A rádiós, televíziós riportok szerepelnek itt első helyen, mint a párbeszéd jellegű nyelvi elemek letéteményesei (54). JEDLIČKA nem közöl példákat az említett két alapelv illusztrálására. Úgy hiszem, elsősorban a szaknyelvekből, zsargonokból az irodalmi nyelvbe áramló szavakra, szólásszerű képződményekre gondolhatunk: *X Y a család diszpečsere, elvitték a cuccot, nem az én asztalom, itt állunk megfürödve* stb.

Az irodalmi nyelvbe tartozás JEDLIČKA-féle sajátságai közül — szerintem — leglényegesebb a nyilvános közlési eszközök sorába tartozás, tehát az egységesen, egyértelműen használt, illetőleg használható közlő, informatív funkció feltétele. Vagyis olyan nyelvi elemek tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak, amelyek egy nyelvközösségen belül biztosítják a pontos és zavartalan információt. Magától értetődik, hogy ez a kritérium feltételezi a nyelvi helyességet is.

A JEDLIČKA dolgozatában regionális variánsoknak nevezett újabb nyelvi alakulatoknak mint az irodalmi nyelv fejlődését biztosító forrásnak aktualitását tehát csak helyeselni lehet. De aligha helyes az a nézőpont, amely ezeket a regionális variánsokat úgy fogja fel, mint pusztán a beszélt nyelvben létrejövő alakulatokat, és szembeállítja az irodalmi nyelvvel, mint írott és megmereve-

dett nyelvi formával. E szemléletmód két vonatkozásban is leegyszerűsíti, de egyúttal eltorzítja az egységesült irodalmi nyelv lényegét és fejlődésének folyamatos útját. Ma már időszerűtlen az írott és beszélt nyelvnek nem hogy szembehelyezése, de még megkülönböztetése is. Hiszen a technikai fejlettség mellett a beszélt nyelv könnyen és pontosan rögzíthető, a magnetofon szalag már nem egy területen átvette az írott vagy nyomtatott betű szerepét. (Ennek ellenére ma is érvényesnek tartom BALLYnak azt a tételét, hogy a beszélt és írott nyelv sohasem lesz azonos, de ez a különbség — éppen BALLYnak szemléletes kifejtése igazolja — kizárólag stilisztikai jellegű. Vö. *Le Language et la vie*. Páris, 1926. 128—9.). Tehát írott és beszélt nyelvi különbségről csak olyan értelemben lehet szó, hogy az elsőnek gondosabb, választékosabb jellege mellett a másikkal a közvetlenség, a spontánság ad sajátos színt. A másik szempont, amellyel ki kell egészítenünk JEDLIČKA tételét az, hogy nemcsak a köznyelv (beszélt nyelv) hat megtermékenyítően az irodalmi nyelvre, hanem megfordítva az irodalmi (sőt jobbára írott) nyelv is termelhet és valójában létre is hoz új meg új nyelvi alakokat, ha úgy tetszik regionális variánsokat. Legvilágosabb bizonyítéka ennek a szépirodalmi nyelv: a költészet és széppróza nyelve. Nem vált-e nagy klasszikusainknak, sőt jelentéktelen íróknak egy-egy szerencsés szóalkotása, nyelvi fordulata közismertté és elterjedté?

Az irodalmi nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseimet összegezve azt mondhatom, hogy az egységesült, a mai irodalmi nyelv és állandóan újra termő variánsainak kérdése voltaképpen a langue és parole egy új formájú megjelenése. A nyelvi fejlődés mai fokán az irodalmi nyelv vizsgálatjának legfőbb feladatát abban látom, hogy egyes, pontosan körülhatárolható és lehetőleg zárt egészlet alkotó parole jelenségeknek (korpuszoknak) mint az irodalmi nyelv megannyi variánsának részletes analízisével megkeresse a közös és konstans elemeket, azokat, amelyek az irodalmi nyelv (langue) részeivé váltak, illetőleg válhatnak, és ezeket megkülönböztesse a sajátosan parole, tehát egyénhez, műfajhoz, szituációhoz kötött egyedi nyelvi elemektől.

BENKŐ LÁSZLÓ